

UČINKOVITOST PROGRAMA JAČANJE OTPORNOSTI MLADIH NA RADIKALIZACIJU I NASILNI EKSTREMIZAM (BYRVE)

- REZULTATI FINALNE STUDIJE -

Sprovedeno u okviru projekta „*Mladi za Promenu: Jačanje otpornosti mladih u Srbiji kroz angažovanje, liderstvo i razvoj njihovih kognitivnih i socioemocionalnih veština*“

Beograd, Srbija
2020

Ova publikacija je pripremljena uz finansijsku podršku Evropske unije. Njegov sadržaj je isključiva odgovornost Mreže za psihosocijalne inovacije i Instituta za psihologiju, Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu, i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

SADRŽAJ

Uvod	4
BYRVE program	7
Metodologija istraživanja	11
Jedinstveni model predikcije radikalizacije i ekstremizma	17
Promene u interetničkoj percepciji i interakciji	21
Promene u psihološkim faktorima	34
Efekti radikalizacija i ekstremizma	42
Ocena BYRVE Program	49
Zaključak	52
Reference	57

UVOD

Proces radikalizacije koji dovodi do nasilnog ekstremizma je tokom poslednjih nekoliko decenija postao sve interesantniji za istraživanje. OSCE (2019) definiše radikalizaciju koja dovodi do nasilnog ekstremizma kao "dinamičan proces kojim pojedinac počinje da prihvata terorističko nasilje kao mogući, pa čak i legitiman pravac delovanja".

Jedna od glavnih strategija u borbi protiv radikalizacije i nasilnog ekstremizma je sprečavanje radikalizacije mladih, koji su njena meta, kao jednoj od grupa koje su najosetljivije i sa najvećom verovatnoćom da će se pridružiti ekstremističkim grupama (Silke, 2008). Neki od najistaknutijih pojedinačnih pokretača radikalizacije su ugroženi identitet i nesigurnost (Ellis & Abdi, 2017; Hogg, 2014). Činjenica da su adolescenti u procesu formiranja identiteta koji obično podrazumeva krize, čini ih posebno osetljivim i sklonim da potraže stabilan identitet i svrhu u ekstremističkim grupama. Pored krize identiteta, postoje i drugi faktori koji su povezani sa radikalizacijom i učestvovanjem u nasilju, naročito među mladima, kao što su socijalna identifikacija, traženje statusa i traženje osvete (Dandurand, 2015). Takođe, postoje brojni kontekstualni faktori RVE, kao što su globalna i regionalna politika, međugrupni sukobi, grupne nejednakosti, socijalno isključivanje i marginalizacija, itd. (Borum, 2011; McCauley & Moskalenko, 2008; Petrović & Stakić, 2018; CeSID, 2016).

U kontekstu prošlih događaja u regionu i građanskog rata u bivšoj Republici Jugoslaviji, povećana nasilna radikalizacija i jačanje desničarskih pokreta u Srbiji tokom poslednje decenije 20. veka nisu iznenađenje. Iako je došlo do demokratske tranzicije u Srbiji početkom 2000-ih, pojedini autori su tvrdili da su desničarski pokreti nastavili da rastu (Petrović & Stakić, 2018).

Uprkos socijalnoj relevantnosti ove teme, nema dovoljno istraživanja koja su procenjivala i istraživala pokretače radikalizacije i nasilnog ekstremizma među mladima.

U cilju obezbeđivanja podataka potrebnih da se pribave informacije za programe zasnovane na dokazima koji pokušavaju da spreče i umanje radikalizaciju i nasilni ekstremizam (RVE), da procene potencijal za RVE i identifikuju zaštitne faktore i faktore rizika za RVE među mladima u Srbiji, u periodu od oktobra do novembra 2019. godine sprovedena je sveobuhvatna inicijalna studija¹ u okviru projekta „Mladi za promenu: Jačanje otpornosti mladih u Srbiji kroz angažovanje, liderstvo i razvoj njihovih kognitivnih i socioemocionalnih veština“.

Inicijalnom studijom¹ je utvrđeno da mladi u Srbiji verovatno neće prihvatati, opravdavati niti zagovarati upotrebu nasilja, ali da imaju veoma izraženo viđenje sveta kao zlog i bednog mesta. Rezultati su pokazali da oni koji dolaze iz disfunkcionalnih porodica i koji su bili izloženi neprijateljskoj školskoj sredini imaju izraženije viđenje *sveta kao zlog i bednog*, što ukazuje na važnost kontekstualnih faktora u oblikovanju ovakve slike o svetu. Oni koji podržavaju međugrupne hijerarhije i urođene nejednakosti su bili i više skloni da svet doživljavaju kao opasno mesto. Psihološki faktori su bili jedini koji su doprinosili tendenciji ka opravdavanju nasilja kod mladih u Srbiji. Prihvatanje, opravdavanje i zagovaranje upotrebe nasilja se stoga čine povezanim sa stavovima koji podržavaju favorizovanje određenih grupa na račun drugih grupa, kao i grupnu nejednakost. Takođe mladi ljudi koji su prijavili da se osećaju više socijalno izolovanim i usamljenim su pokazali veću sklonost da podrže nasilna rešenja u međugrupnim odnosima.

¹ Izveštaj o sveobuhvatnoj inicijalnoj studiji je dostupan na sledećem linku https://psychosocialinnovation.net/wp-content/uploads/2020/06/PIN_Youth-for-change-Building-the-resilience-of-Serbian-youth-through-engagement-leadership-and-development-of-cognitive-and-social-emotional-skills_Baseline-study-report_2019.pdf

BYRVE PROGRAM

Imajući u vidu sve veće interesovanje za fenomen radikalizacije koja dovodi do nasilnog ekstremizma, sve je veće interesovanje i za borbu protiv radikalizacije, pre svega kroz edukativne programe. U raznim programima koji imaju za cilj prevenciju i suzbijanje radikalizacije i nasilnog ekstremizma imaju različite fokuse: 1) oni koji se neposredno bave smanjenjem radikalizacije i nasilnog ekstremizma u zajednicama koje se trenutno suočavaju sa ekstremističkim i terorističkim aktima (Otpornost zajednice na nasilni ekstremizam u Keniji; Program inicijative za tranziciju u Keniji, 2014; Garissa program za mlade, 2008; Program obezbeđivanja sredstava za život mladih u Somaliji, 2011); 2) programi koji se bave razumevanjem procesa radikalizacije (SAFIRE, 2013); 3) oni koji se bave edukativnim programima, načinima prenošenja znanja u cilju suzbijanja i prevencije radikalizacije i nasilnog ekstremizma (Pristupi prenošenju znanja koji pomažu u jačanju otpornosti na ekstremizam među mladima, 2011; TERRA, 2013; RAN, 2019). Jedan od programa koji se bavi primarnom prevencijom radikalizacije putem identifikovanja faktora rizika, a ne putem suzbijanja terorizma i ekstremističkih akata kao konačnih proizvoda radikalizacije je TERRA (Terorizam i radikalizacija) koji je razvijen u okviru Evropskog programa za mrežnu prevenciju i učenje (*eng. European Network Based Prevention and Learning Program*) Edukativni deo programa čine radionice koje se bave temama, kao što su lični i socijalni identitet, društvene uloge, asertivna komunikacija, rešavanje sukoba, empatija, kritično mišljenje i društvena promena (Sklad & Park, 2016). Cilj programa je da se razvije otpornost na radikalizaciju i nasilni ekstremizam tako što će se mladi osposobiti da razviju veštine za zaštitu od radikalnih i nasilnih postupaka i ponašanja.

PROGRAM JAČANJE OTPORNOSTI MLADIH NA RADIKALIZACIJU I NASILNI EKSTREMIZAM (BYRVE)

U cilju sprečavanja i prevencije radikalizacije i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji, tim stručnjaka je razvio program psihoedukativnih radionica² *Jačanje otpornosti mladih na radikalizaciju i nasilni ekstremizam (BYRVE)* u okviru projekta *Mladi za promenu: Jačanje otpornosti mladih u Srbiji kroz angažovanje, liderstvo i razvoj njihovih kognitivnih i socioemocionalnih veština*. Program se oslanja na dobre prakse iz prethodno sprovedenih programa koji su se bavili radikalizacijom i nasilnim ekstremizmom, ali je prilagođen u skladu sa rezultatima inicijalne studije, kao i sa specifičnim lokalnim kontekstualnim faktorima koji su relevantni za regione u kojima će se program primenjivati. Program sadrži 10 modula, koji su obrađeni kroz 10 psihoedukativnih radionica.

- Modul I - *Identitet*
- Modul II - *Jačanje samopouzdanje i stvaranje pozitivne slike o sebi*
- Modul III - *Asertivna komunikacija*
- Modul IV - *Konstruktivno rešavanje problema*
- Modul V - *Usvajanje tuđe perspektive i rešavanje konflikta*
- Modul VI - *Empatija i prihvatanje*
- Modul VII - *Stereotipi i predrasude*
- Modul VIII - *Diskriminacija*
- Modul IX - *Kulturološke sličnosti i razlike i kulturološka svest*
- Modul X - *Kultura i identitet*

² Priručnik za program psihoedukativnih radionica https://psychosocialinnovation.net/wp-content/uploads/2017/08/PIN_Youth-for-change-Building-the-resilience-of-Serbian-youth-through-engagement-leadership-and-development-of-cognitive-and-social-emotional-skills_Psychoeducational-workshop-program_2019.pdf

BYRVE program je sproveden u periodu od oktobra 2019. do marta 2020. godine. Radionice su organizovane dva puta mesečno u trajanju od po 45 minuta tokom trajanja nastave, a vodili su ih psiholozi (stručnjaci za sprovođenje programa psihoedukativnih radionica).

Učestvovao je 251 učenik iz ciljnih odeljenja IX Beogradske gimnazije (3 odeljenja), Tehničke škole "Drvo art" u Beogradu (3 odeljenja), Ekonomske škole u Novom Pazaru (2 odeljenja), Tehničko-poljoprivredne škole u Sjenici (2 odeljenja).

Ovaj izveštaj sadrži rezultate istraživanja koje je ispitivalo učinkovitost BYRVE programa. U nastavku će biti predstavljeni metodologija, rezultati, ocene programa i preporuke.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Podaci sa pre-testa su sakupljeni tokom septembra i novembra 2019. godine. Uzorak na pre-testu je činilo 288 učenika srednjih škola i tehničkih škola iz Beograda, Sjenice i Novog Pazara. Učenici srednjih škola su birani u saradnji sa školskim psiholozima i sa njima je rađeno u zakazanim terminima tokom trajanja nastave. Svi učesnici i njihovi roditelji ili pravni staratelji su obavješteni o ciljevima istraživanja i pozvani su da učestvuju na dobrovoljnoj osnovi. Svi učesnici koji su učestvovali u istraživanju su potpisali informisanu saglasnost, odnosno saglasnost su za njih potpisali njihovi roditelji ili staratelji. Svi učesnici su popunjavali komplet upitnika u grupama u prostorijama škole. U skladu sa preporučenom praksom, preveli smo upitnike koji nisu prethodno postojali na srpskom jeziku. Podatke su sakupljali obučeni psiholozi, a nakon popunjavanja upitnika svi učesnici su informisani o razlozima istraživanja. Svi lični podaci su čuvani kao poverljivi. Da bi se sačuvala anonimnost, od učenika je traženo da ostave svoju jedinstvenu šifru (koja se pravi pomoću nekoliko jednostavnih koraka za pravljenje jedinstvene šifre). Šifre su nam omogućavale da povežemo unose učesnika iz pre-testa sa onima iz post-testa. Nakon pre-testa, 166 učesnika (58%) je svrstano u eksperimentalnu, a 122 (42%) u kontrolnu grupu. U periodu od oktobra 2019. do marta 2020. godine eksperimentalna grupa je prošla kroz opisani BYRVE program, dok kontrolna grupa nije učestvovali ni u kakvim dodatnim aktivnostima između dva testa. Zbog pandemije CoVID-19, podaci sa post-testa su sakupljeni putem interneta u periodu od maja do juna 2020. godine. Učesnici su popunjavali iste psihološke instrumente kao i ranije kako bi podaci mogli da se porede sa rezultatima pre-testa. Od ukupno 251 popunjenog upitnika post-testa, 111 učenika je ostavilo važeću šifru koja nam je omogućila da povežemo njihove podatke sa rezultatima pre-testa.

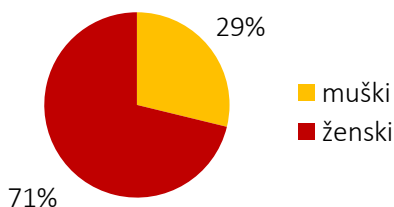
Svi postupci bili u skladu sa standardima Helsinške deklaracije, a istraživanje je odobreno od strane Recenzentskog odbora Odeljenja za psihologiju, Univerziteta u Beogradu, Srbija (protokol #2019-037).

Strategija analize podataka. U ovom izveštaju o istraživanju, navodimo deskriptivne mere (frekvencije i proseke) posebno za eksperimentalnu i kontrolnu grupu. U svim poređenjima između eksperimentalne i kontrolne grupe korišćena je analiza kovarijanse (ANCOVA), koja omogućava ispitivanje razlika između grupa putem statističkog kontrolisanja rezultata sa pre-testa. Na ovaj način sve eventualne razlike između dve grupe se mogu pripasti programu koji je sproveden na eksperimentalnoj grupi. Kao statistička granična vrednost korišćen je alfa nivo od 0.05, dok je alfa nivo od .10 tumačen kao razlika na nivou trenda. Da bi se ispitao jedinstveni model predikcije radikalizacije i ekstremizma sprovedena je analiza putanje. Sledeći pokazatelji fita modela su korišćeni za njegovo ocenjivanje: srednja kvadratna aproksimacija (RMSEA), komparativni indeks fita (TLI), Taker-Luis indeks fita (TLI), hi-kvadrat test (kriterijumi za savršen fit– $RMSEA \leq 0.06$, $CFI \geq 0.95$, $TLI \geq 0.95$, neznačajni hi-kvadrat).

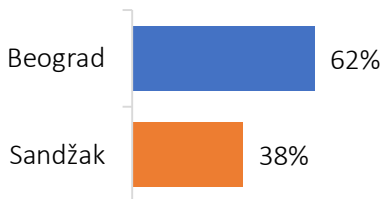
SOCIODEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE UZORKA

Uzorak je činilo 111 srednjoškolaca uzrasta između 15 i 18 godina. Najveći broj učenika je u vreme procene bio uzrasta između 16 i 17 godina (88%). Eksperimentalna grupu je činilo 67, a kontrolnu 44 učesnika. Učesnici su izabrani iz četiri srednje škole u Srbiji: IX gimnazija i tehnička škola "Drvo Art" iz regiona Beograda, Ekonomsko-trgovačka škola iz Novog Pazara i Tehnička škola u Sjenici iz regiona Sandžaka.

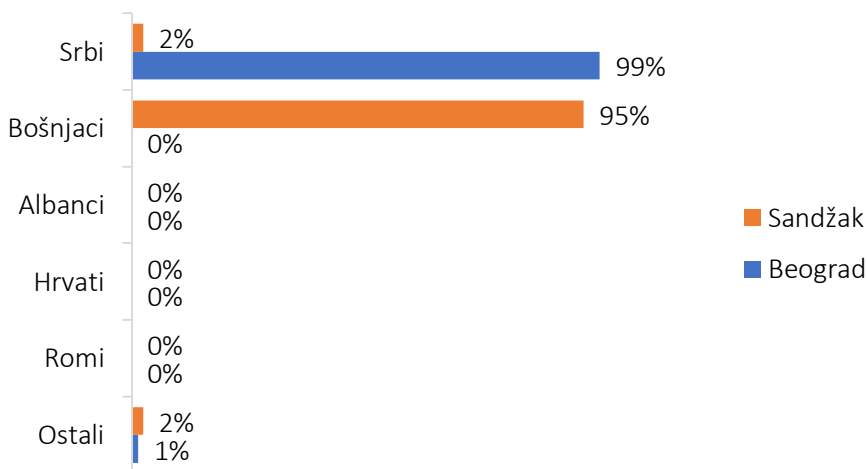
Pol i regionalna struktura uzorka su prikazani na Slikama 1 i 2, dok su etnička i verska struktura uzorka prikazane na Slikama 3 i 4.

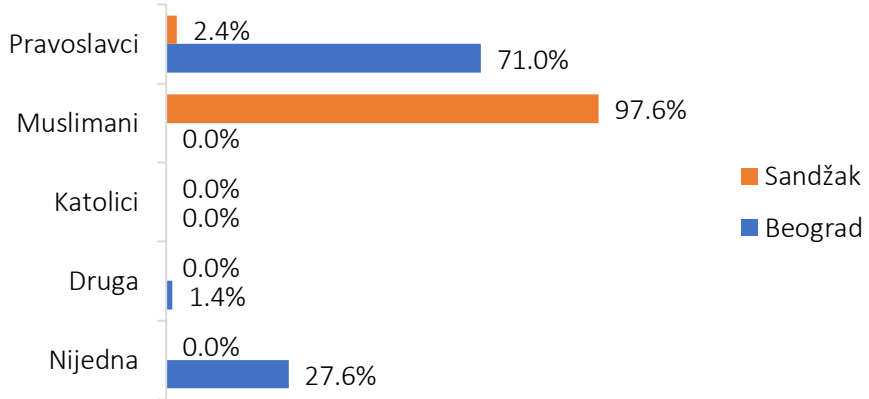
Slika 1. Polna struktura uzorka

Slika 2. Regionalna struktura uzorka

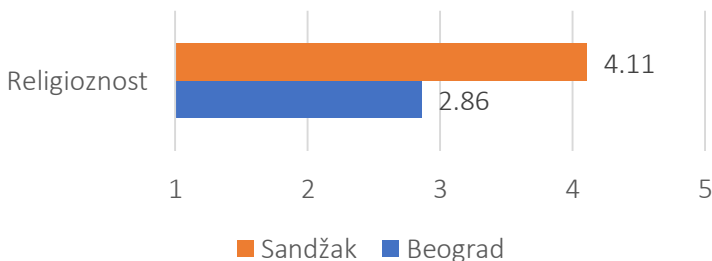

Slika 3. Etnička struktura uzorka

Slika 4. Verska struktura uzorka

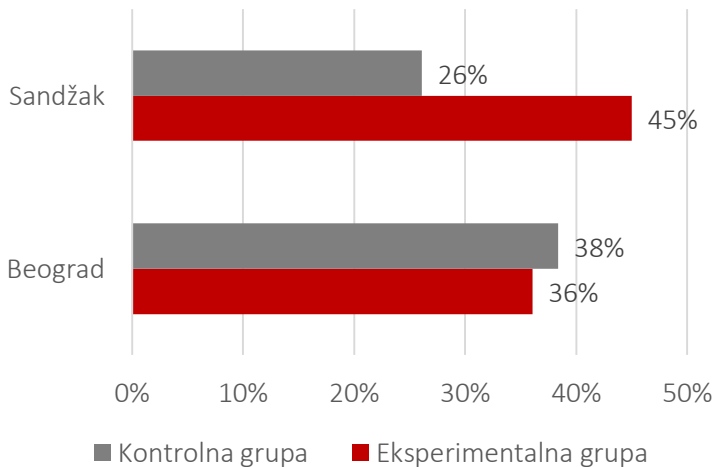
Dalje, skala sa jednom stavkom je korišćena za samoprocenu religioznosti ("Koliko ste religiozni?"), uz petostepenu Likertovu skalu od 1 - nisam uopšte religiozan do 5 - veoma sam religiozan. Prosečna samoprocenjena religioznost u regionima Beograda i Sandžaka je prikazana na Slici 5. Kao što se može videti, učesnici iz regiona Sandžaka su ocenili da su više religiozni od učesnika iz regiona Beograda.

Slika 5. Samoprocenjeni nivo religioznosti

Opšti odziv učesnika je bio nizak. Drugim rečima od 288 učesnika u inicijalnoj studiji samo 38.54% je bilo moguće povezati sa njihovim unosom sa pre-testa zbog unete pogrešne šifre na post-testu.

Za region Beograda, relativni odziv eksperimentalne i kontrolne grupe je bio sličan (Slika 6). Međutim, u regionu Sandžaka, utvrđena je velika disproporcija u relativnom odzivu između eksperimentalne i kontrolne grupe. Imajući u vidu da ovolika disproporcija može da dovede do veoma nepouzdatih zaključaka u regionu Sandžaka, u svim narednim analizama sve potencijalne razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe su po na celom uzorku. U pojedinim analizama gde su utvrđene globalne razlike na nivou trenda, potencijalni efekti su ispitivani samo u regionu Beograda.

Slika 6. Relativan odziv po regionima i eksperimentalnim grupama

JEDINSTVENI MODEL PREDIKCIJE RADIKALIZACIJE I EKSTREMIZMA

U okviru pre-testa, dubinski su istražena dva glavna klastera faktora rizika za radikalizaciju i ekstremizam. Prva grupa faktora rizika su označeni kao kontekstualni faktori rizika. Rezultati inicijalne studije su pokazali da u ovu grupu faktora spadaju porodična disfunkcija, kao i neprijateljsko školsko okruženje koji su izraženi prediktori različitih aspekata radikalizacije i nasilnog ekstremizma.

Drugi, veoma heterogen klaster faktora rizika koji su ispitani u okviru inicijalne studije je označen ka psihološki faktori rizika, a koji je obuhvatio razne psihološke prediktore, pre svih samopoimanje i faktori povezani sa poštovanjem (kao što su samopoštovanje i samoprevazilaženje), ideološki faktori (desničarska autoritarnost, orijentacija ka socijalnoj dominaciji, egalitarizam i nivo religioznosti), kao i psihološki faktori koji se tiču interakcije (kao što su interkulturalna osetljivost i osećanje socijalne izolacije i usamljenosti). Rezultati inicijalne studije su pokazali da su najizraženiji psihološki prediktori radikalizacije i ekstremizma ideološki faktori - desničarska autoritarnost i orijentacija ka socijalnog dominaciji praćeni psihološkim faktorom koji se tiče interakcije, a to je usamljenost.

Široki kontekstualni faktori se mogu, makar delimično, smatrati prekursorima psiholoških faktora koji bi mogli da predisponiraju radikalizaciju i nasilni ekstremizam. Takođe, da bi se stekao uvid u to kako ovi faktori dovode do nasilnog ponašanja i ekstremističkih uverenja, važno je uzeti u obzir njihovu međupovezanost.

Dakle, predlažemo jedinstveni model kontekstualnih i psiholoških faktora rizika koji objedinjuje i uzima u obzir empirijske odnose između dva klastera varijabli. Ovaj model je predstavljen na slici 7. Model ima dva sloja prediktora. Prvi, kontekstualni sloj se sastoji od štetnih kontekstualnih faktora iz prošlosti (porodična disfunkcija) i sadašnjosti (neprijateljsko školsko okruženje). Drugi, psihološki sloj, se sastoji od ideoloških faktora - desničarska autoritarnost i orijentacija ka socijalnoj dominaciji, kao i Usamljenost, kao marker trenutne socijalne deprivacije. Na kraju, tri aspekta militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa (MEM) su stavljena u treći sloj modela kao izlazne varijable.

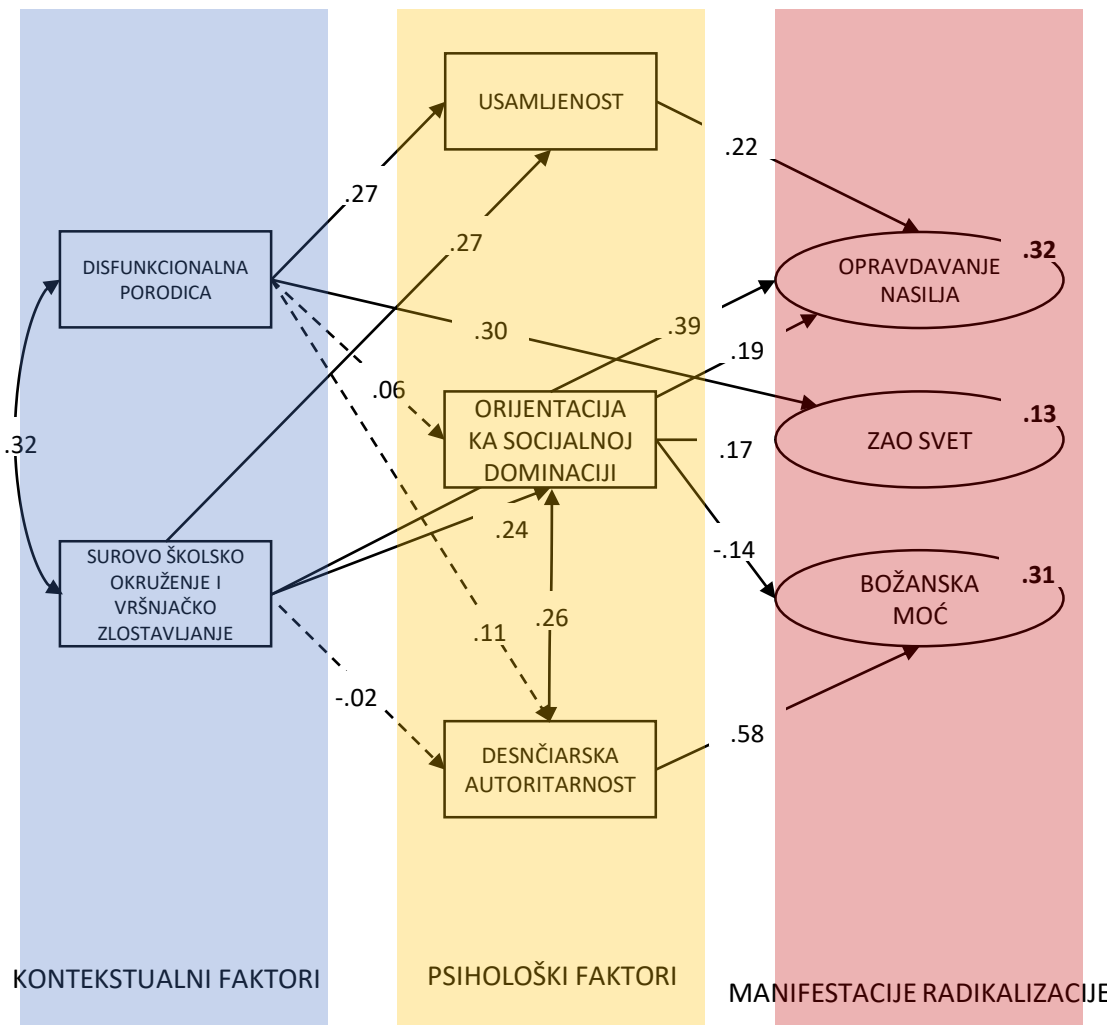
Za kontekstualne faktore, pretpostavljeno je da imaju i posredne i neposredne efekte na MEM, dok su za psihološke faktore pretpostavljeni samo neposredni efekti. Drugim rečima, hipoteza je da stepen prisutnosti štetnih kontekstualnih faktora može da neposredno dovede do povećanja radikalizacije i ekstremizma, ali i posredno tako što utiče na psihološke aspekte koji bi dalje mogli da dovedu do toga da osoba stekne predispoziciju za ekstremistička uverenja i ponašanje.

Ovaj model je ispitan pomoću analize putanje. Rezultati su pokazali da je model ima izuzetnu podesnost (hi -kvadrat = 13.56, $df = 13$, $p = .406$, $TLI = .996$, $CFI = 998$, $RMSEA = .012$).

Oni koji su imali istorijat porodične disfunkcije su pokazali više nivoe usamljenosti. Oni koji se suočavaju sa neprijateljskim školskim okruženjem su pokazali povišene nivoe SDO, dok nijedna kontekstualna mera nije uticala na RWA.

Oba klastera prediktora zajedno objašnjavaju 32.4% varijanse Opravdavanja nasilja. Konkretno, pokazalo se da se sklonost ka opravdavanju nasilja može predvideti povišenim nivoima favorizovanja određenih grupa na račun drugih grupa, usamljenosti i surovog školskog okruženja. Kontekstualni i psihološki faktori objašnjavaju 13.2% varijanse verovanja u zao svet, kod onih koji imaju istoriju porodične disfunkcije, a povišeni SDO pokazuje izraženije viđenje sveta kao zlog mesta. Konačno, prediktori objašnjavaju 31.4% varijanse Božanske moći sa psihološkim faktorima kao jedinim značajnim prediktorima. Naime, oni koji su skloni desničarskoj autoritarnosti, a manje skloni socijalnoj dominaciji pokazali su povišeno verovanje u božansku moć.

Dobijeni rezultati pokazali su da adolescenti koji su izloženi surovom školskom okruženju imaju tendenciju da budu usamljeniji i skloniji orijentaciji ka socijalnoj dominaciji, imaju veću verovatnoću da prihvate upotrebu nasilja, dok oni koji rastu u disfunkcionalnim porodicama i koji su skloniji socijalnoj dominaciji imaju veću verovatnoću da vide svet kao zlo i bedno mesto. S druge strane, oni koji prihvataju autoritarnost, ali odbijaju socijalnu dominaciju su skloni da se oslanjaju na božansku moć.

Slika 7. Predikcija MEM

* Statistički značajni koeficijenti regresije i korelacije su označeni punim strelicama.

PROMENE U MEĐUETNIČKOJ PERCEPCIJI I INTERAKCIJI

KONTAKT IZMEĐU ETNIČKIH GRUPA

Kao i prilikom pre-testa procenjivali smo koliko često adolescenti iz različitih etničkih grupa dolaze u međusobni kontakt i koliko uživaju u tom iskustvu.

Količina međuetničkih kontakata (Đorđević, 2015; Zezelj, Milošević-Đorđević, Van Niekerk, i Pavlović, 2019) je ocenjivana pomoću stavki koje opisuju učestalost kontakta sa članovima sopstvene grupe i drugih grupa u različitim kontekstima. Ocenjivane grupe su one sa kojima je socijalna distanca najizraženija u srpskoj populaciji (Albanci, Romi, Hrvati, Bošnjaci i većinsko srpska grupa)(Biro, Mihić, Milin i Logar, 2002).

Kontakt je meren kao broj prijatelja različite nacionalnosti (Albanci, Romi, Hrvati, Bošnjaci i Srbi). Učesnici su navodili koliko njihovih prijatelja su pripadnici jedne od ovih etničkih grupa na 5-stepenoj skali (1 - nijedan, 2 - manjina, 3 - polovina, 4 - većina, 5 - svi).

Upoznatost sa etničkim grupama je ocenjivana pomoću skale sa jednom stavkom gde je od učesnika traženo da ocene koliko su upoznati sa svakom od navedenih etničkih grupa (1 - nisam uopšte, 5 - veoma dobro).

Ispitivana je količina međuetničkih kontakata u različitim kontekstima. Tačnije, upotrebene su tri petostepene stavke za merenje učestalosti interakcija – kontakta u školi, komšiluku i u slobodno vreme.

Kvalitet kontakta je ocenjivan skalom sa jednom stavkom kojom se opisuje prijatnost (pozitivan-negativan) kontakta sa sopstvenom grupom i drugim grupama, pod uslovom da je učesnik ikada bio u direktnom kontaktu sa različitim etničkim grupama. Učesnici su ocenjivali prijatnost kontakta na 10-stepenoj skali (1 - veoma neprijatno, 10 - veoma prijatno).

U svim poređenjima pre-testa sa post-testom koja su se ticala međuetničke percepcije i interakcije, etnička pripadnost učesnika je statistički održavana konstantnom, kako se potencijalne razlike ne bi mogle pripisati nečijoj etničkoj pripadnosti.

Broj prijatelja je ostao nizak za etničke grupe Roma, Hrvata i Albanaca. Poređenja između pre-testa i post-testa u broju prijatelja različite etničke pripadnosti pokazuju izostajanje značajnih razlika kod bilo koje etničke grupe. Rezultati su prikazani na Slici 8.

Što se tiče poznavanja drugih etničkih grupa (Slika 9), poređenja su pokazala da uprkos određenim pozitivnim trendovima, ni kod jedne etničke grupe nije došlo do značajnih promena.

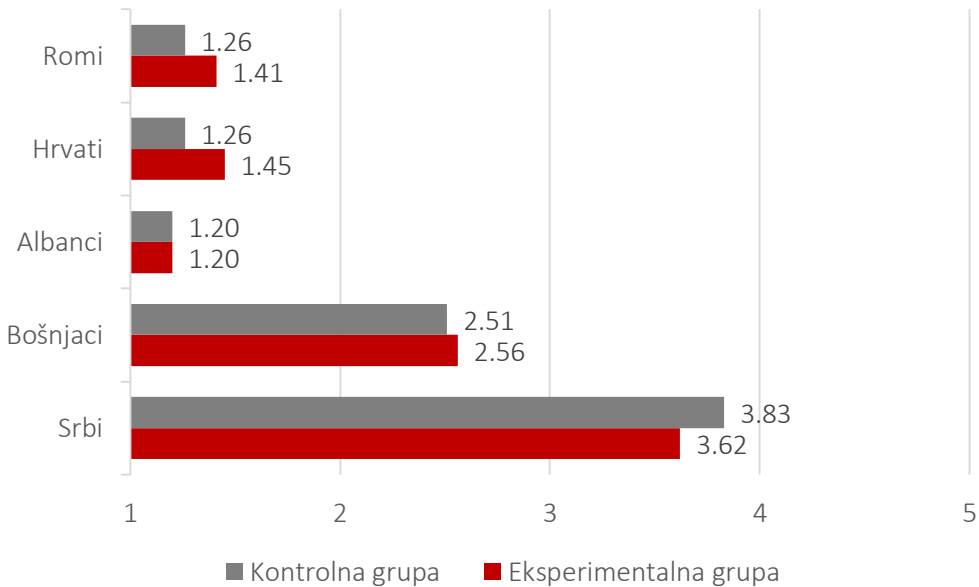
Zbog niskog ukupnog broja pripadnika etničkih grupa Albanaca, Roma i Hrvata, učestalost kontakta sa vršnjacima ove etničke pripadnosti u različitim kontekstima je ostala relativno niska.

Učestalost kontakt u školskom kontekstu (Slika 10) je ostala ista, sa izuzetkom povećanja na nivou trenda u učestalosti kontakta sa Bošnjacima, koja je pre svega nastala zbog povećanog broja kontakta sa ovom etničkom grupom u regionu Beograda koja je utvrđena u eksperimentalnoj grupi. Pored toga, značajno povećanje je utvrđeno za pripadnike etničke grupe Hrvata.

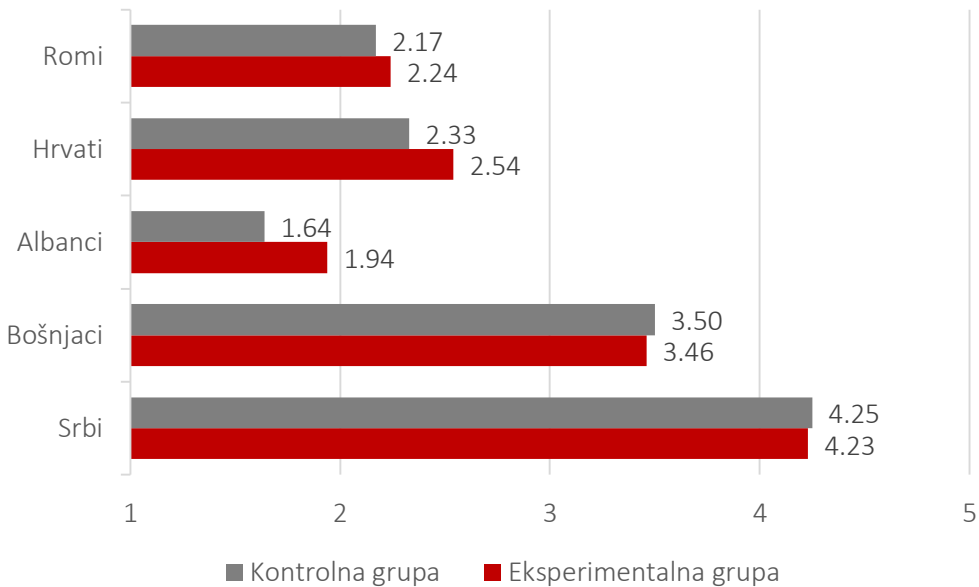
Učestalost kontakta u slobodno vreme (Slika 11) je ostala ista za pripadnike svih etničkih grupa. Povećanje na nivou trenda u kontaktima sa pripadnicima etničke grupe Hrvata kod eksperimentalne grupe u poređenju sa kontrolnom je bilo očekivano.

Poređenja eksperimentalne i kontrolne grupe su pokazala da je učestalost kontakta u komšiluku (Slika 12) ostala nepromenjena za sve etničke grupe.

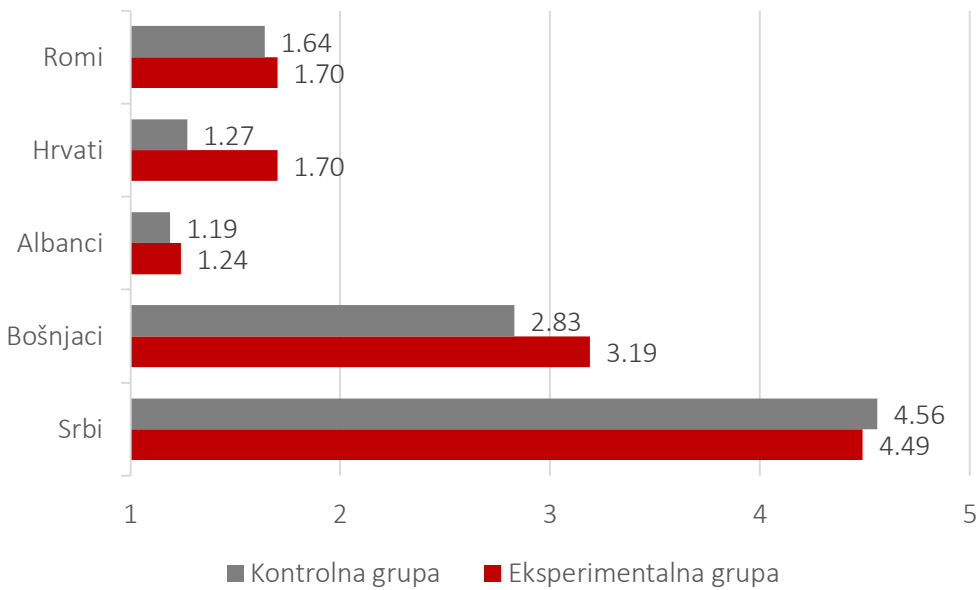
Na kraju, rezultati poređenje prijatnosti kontakta (Slika 13) su pokazali da su ocene za etničke grupe ostale približno iste, tj. da nije uočena značajnija promena u prijatnosti kontakta.

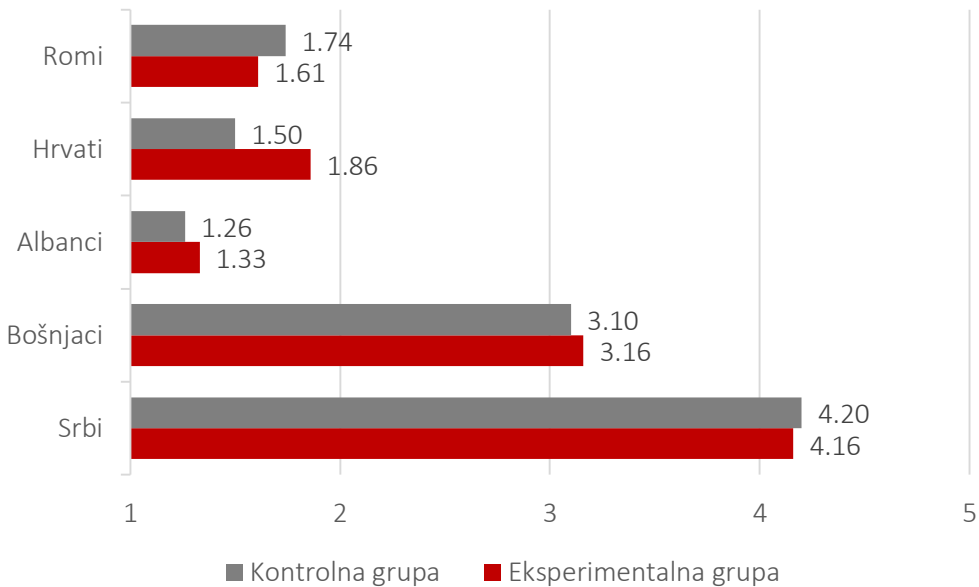
Slika 8. Broj prijatelja različitih etničkih pripadnosti

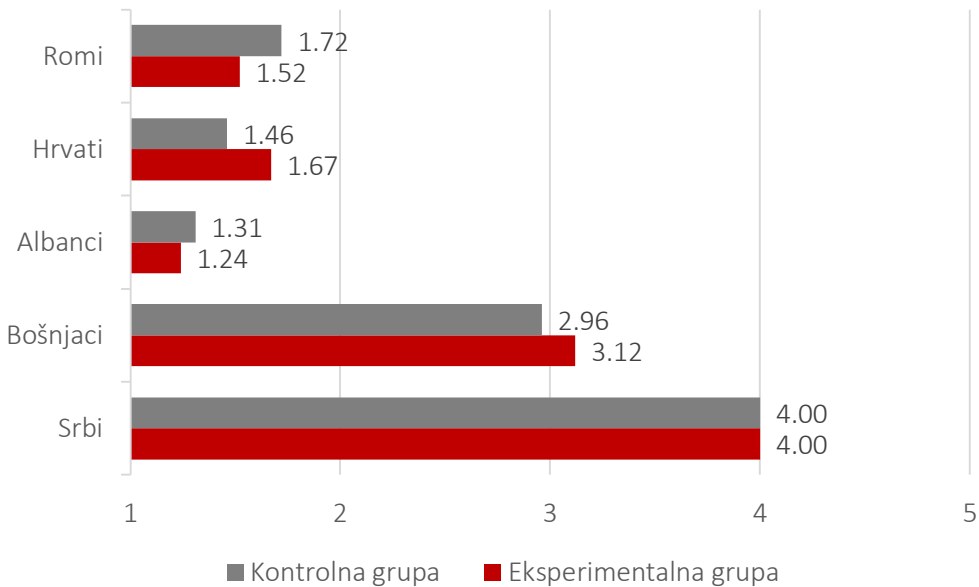
Slika 9. Percipirano znanje o drugim etničkim grupama

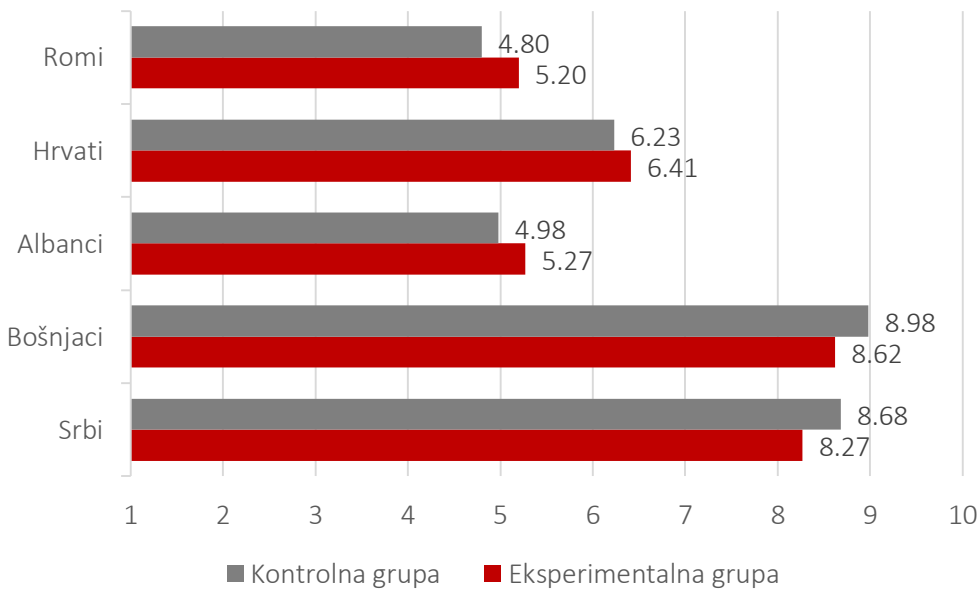
Slika 10. Kontakt u školskom kontekstu

Slika 11. Kontakt u slobodno vreme

Slika 12. Kontakt u komšiluku

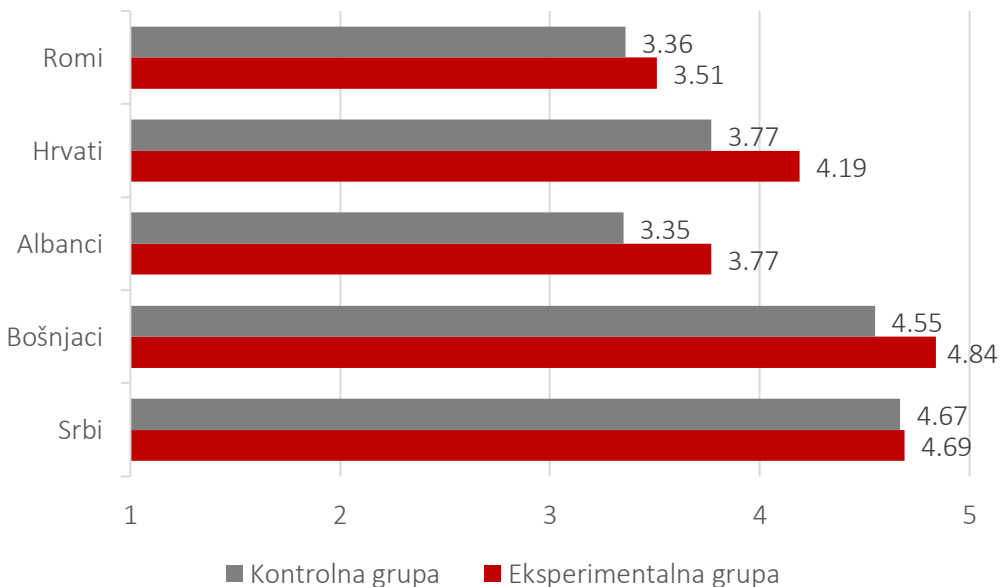

Slika 13. Opšta prijatnost kontakta

PRIHVATANJE DRUGIH ETNIČKIH GRUPA

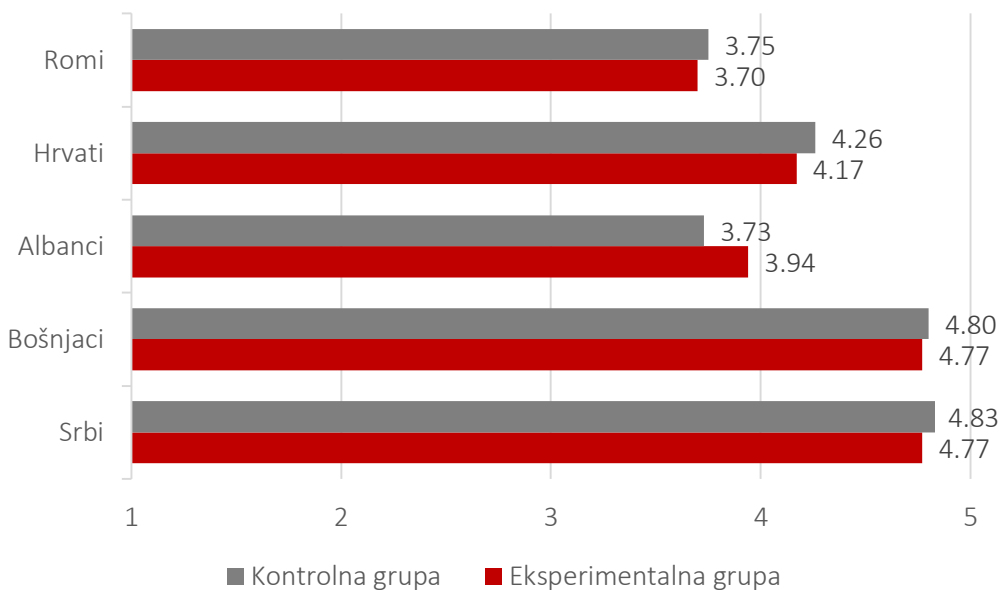
Prihvatanje grupe (prema Žeželj, Milošević-Dorđević, Niekerk, & Pavlović, 2019) je mereno pomoću 4 stavke kojima se opisuje spremnost za stupanje u različite odnose sa osobama iz pet etničkih grupa (npr. *Ne bi mi smetalo da Srbin/Bošnjak/Albanac/Hrvat/Rom bude moj komšija/drug iz klupe/blizak prijatelj/ljubavni partner*). Uz svaku stavku je data 5-stepena Likertova skala sa odgovorima od 1 - izrazito se ne slažem do 5 - izrazito se slažem, gde viši skorovi ukazuju na bolje prihvatanje odnosa.

Što se tiče prihvatanja da se deli komšiluk sa pripadnicima različitih etničkih grupa (Slika 14), poređenja pre-testa i post-testa su pokazala odsustvo promene za Srbe, Albance i Rome. Međutim, uočeno je povećanje u eksperimentalnoj grupi u pogledu prihvatanja članova etničke grupe Bošnjaka, dok je za pripadnike etničke grupe Hrvata uočeno pozitivno povećanje na nivou trenda, pre svega proizašlo iz beogradskog poduzorka. Takođe, povećanje na nivou trenda u prihvatanju Albanaca kao komšija je uočeno u regionu Beograda.

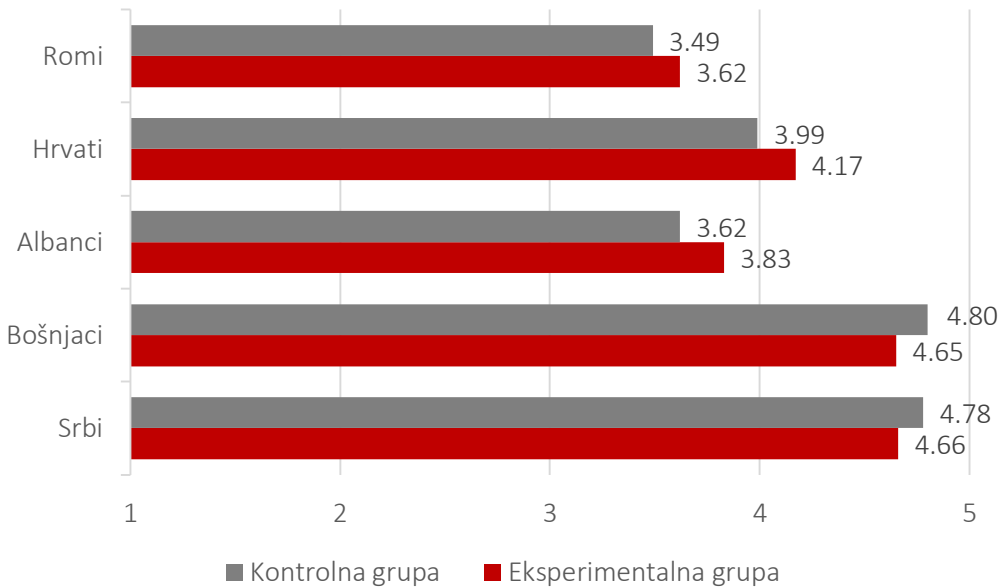
Slika 14. "Ne bi mi smetalo da živim u istom komšiluku sa..."

Što se tiče spremnosti da se boravi u istoj učionici (Slika 15), nisu utvrđene promene ni za jednu etničku grupu, verovatno zbog toga što su veoma visoke ocene već postojale prilikom pre-testa, kao i na post-testu za većinu etničkih grupa.

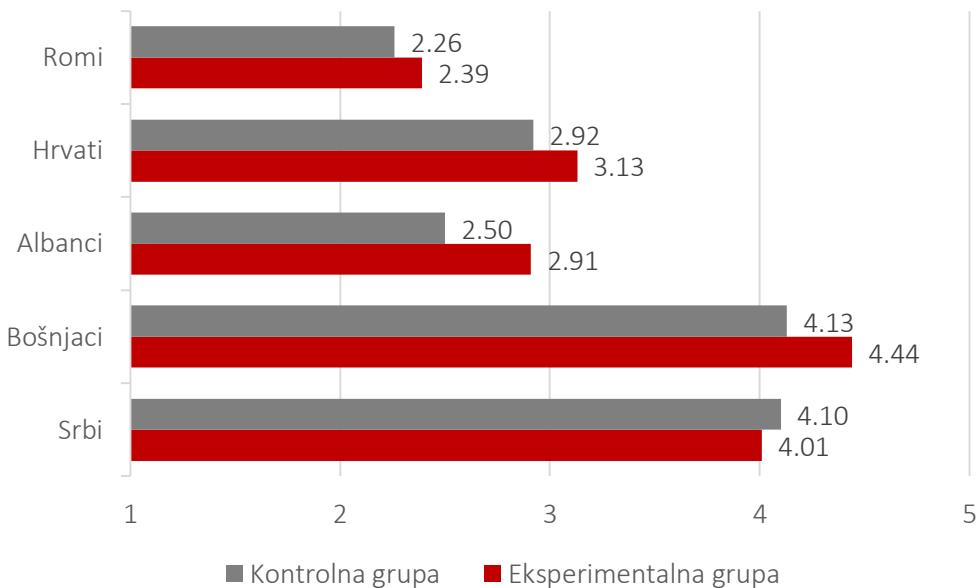
Slika 15. "Ne bi mi smetalo da sedim u školskoj klupi sa..."

Slično tome, nisu utvrđene razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe u smislu prosečnog prihvatanja različitih etničkih grupa za prijatelje (Slika 16).

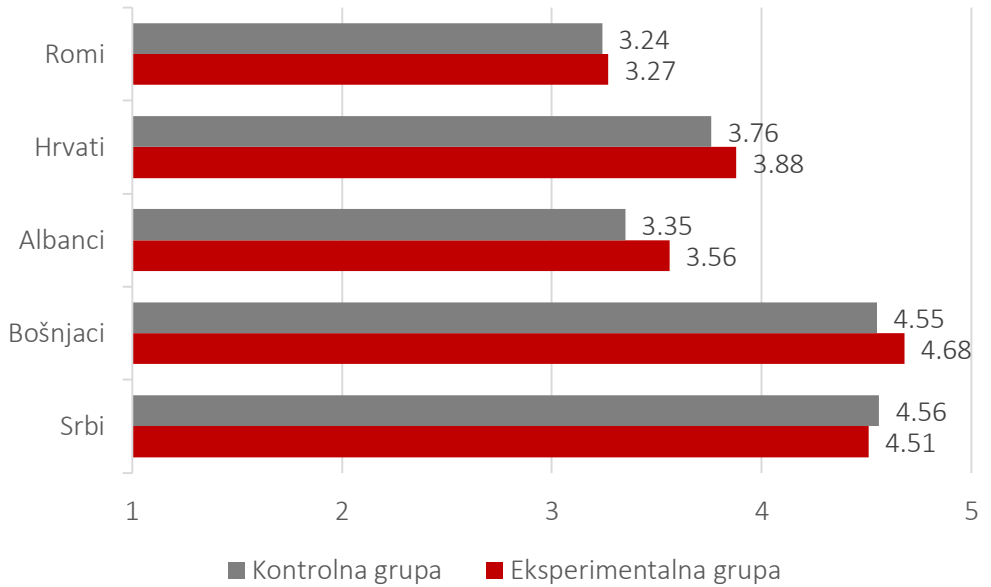
Slika 16. "Ne bi mi smetalo da imam bliskog prijatelja koji je..."

Konačno, promene u prihvatanju osoba različitih etničkih pripadnosti za ljubavnog partnera (Slika 17) nisu uočene na globalnom nivou. Međutim, određeno povećanje na nivou trenda u pogledu prihvatanja članova etničke grupe Bošnjaka kao ljubavnog partnera su uočene između eksperimentalne i kontrolne grupe u regionu Beograda. Slično povećanje na nivou trenda je utvrđeno u regionu Beograda za etničku grupu Albanaca.

Slika 17. "Ne bi mi smetalo da se zabavljam sa..."

Procena opšteg socijalnog prihvatanja, odnosno ocene sabrane po različitim kontekstima socijalnog prihvatanja prikazane su na Slici 18. Generalno gledano, uprkos opštim pozitivnim trendovima nađenim u poređenju eksperimentalne i kontrolne grupe, nisu uočene značajne razlike za bilo koju ispitivanu etničku grupu, što navodi na zaključak da su pronađeni efekti za pojedinačne etničke grupe i aspekte interakcije verovatno ograničeni samo na prihvatanje udaljenijih interakcija (život u istom naselju, nasuprot stupanja u bliže odnose).

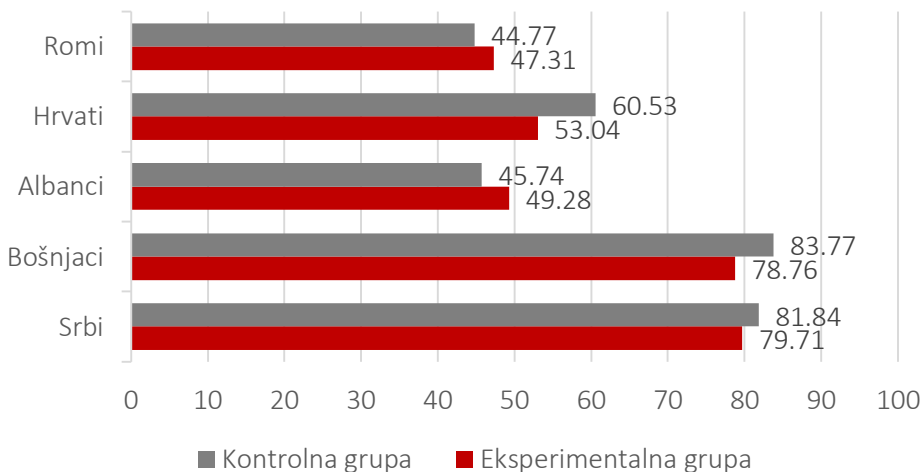

Slika 18. Opšte socijalno prihvatanje

OSEĆANJA PREMA DRUGIM ETNIČKIM GRUPAMA

Konačno, da bi se izmerila osećanja prema drugim etničkim grupama, prilagodili smo takozvani "termometar osećanja" (Wilkox, Sigelman, & Cook, 1989). U ovom podtestu je od učesnika traženo da navedu svoja osećanja prema pripadnicima svake od pet prethodno pomenutih etničkih grupa. Odgovori su davani na skali od 0° (veoma hladno) do 100° (veoma toplo).

Poređenja između eksperimentalne i kontrolne grupe, prikazana na Slici 19, su pokazala da su osećanja prema različitim etničkim grupama na dva testa uglavnom ostala ista. Pri tom, nijedna razlika nije dostigla statističku značajnost.

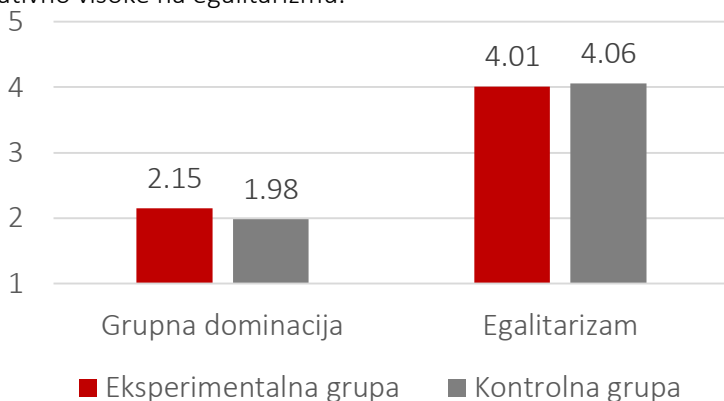
Slika 19. Termometar osećanja

PROMENE U PSIHOLOŠKIM FAKTORIMA

ORIJENTACIJA KA SOCIJALNOJ DOMINACIJI

Orijentacija ka socijalnoj dominaciji (SDO) (Pratto et al. 1994; prema Todosijević, 2013) je opšti stav prema međugrupnim odnosima, koji podrazumeva prihvatanje ili odbacivanje hijerarhija kao prirodnog svetskog poretka. SDO skala se sastoji od dve subskale: 1) Grupna dominacija (npr. "Neke grupe ljudi su jednostavno manje vredne od drugih") i 2) Egalitarizam (npr. "Prema svim ljudima treba postupati jednako"), obe sa po 5 stavki. Uz svaku izjavu je data 5-stepena Likertova skala sa odgovorima od 1 - potpuno netačno do 5 - potpuno tačno, pri čemu niski skorovi na skali grupne dominacije i visoki skorovi na skali egalitarizma ukazuju na stavove kojima se podržava grupna jednakost.

Poređenja su ukazala na nepostojanje razlika između eksperimentalne i kontrolne grupe po pitanju socijalne dominacije i egalitarizma (Slika 20). Generalno gledano, rezultati su pokazali da mladi u Srbiji u proseku imaju niske skorove na grupnoj dominaciji, a relativno visoke na egalitarizmu.

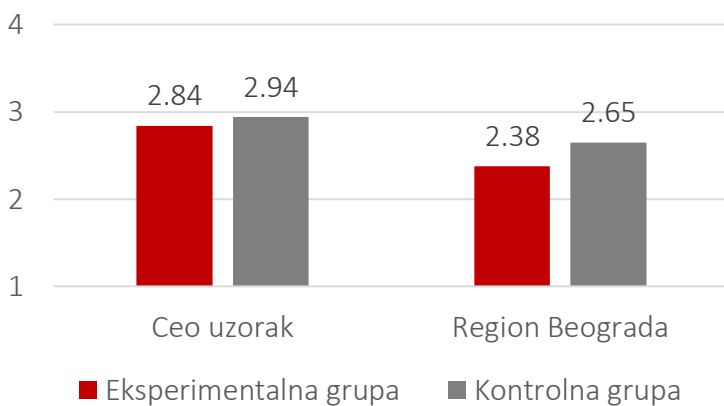

Slika 20. SDO skorovi

AUTORITARNOST

Desničarska autoritarnost je sklonost ka poštovanju i potčinjavanju autoritetu i ka podržavanju konzervativnih vrednosti. U ovom istraživanju, autoritarnost je merena pomoću RWA skale (Altemeyer, 1981, 1996; prema Todosijević, 2013). Skala se sastoji od 9 stavki (npr. *"Najvažnija vrednost koju deca treba da nauče su poslušnost i poštovanje autoriteta"*). Uz svaku stavku je data 5-stepena skala sa odgovorima od 1 - potpuno netačno do 5 - potpuno tačno.

Rezultati su pokazali da mladi u Srbiji i dalje pokazuju umerene nivoe desničarske autoritarnosti. Poređenje kompletnog uzorka eksperimentalne i kontrolne grupe ukazalo je na odsustvo razlika u nivou RWA koji se može pripisati programu koji je sproveden u eksperimentalnoj grupi (Slika 21). Međutim, sistematsko umanjeње autoritarnosti na nivou trenda je uočeno u eksperimentalnoj, ali ne i u kontrolnoj grupi, što se može objasniti sprovedenim programom.

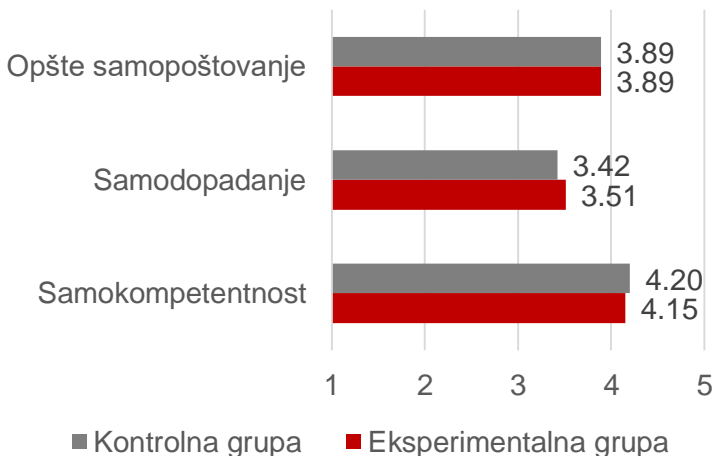

Slika 21. Skorovi na skali desničarske autoritarnosti

SAMOPŠTOVANJE

Samopoštovanje je procenjivano Rozenbergovom skalom samopoštovanja (Rosenberg, 1979), široko primenjivanim i kroskulturalno validiranim instrumentom. On se sastoji od dve subskale 1) samodopadanje (npr. "Imam pozitivan stav o sebi") i 2) samokompetentnost (npr. "Sposoban sam da stvari radim podjednako dobro kao većina drugih ljudi"). Svaka subskala sastoji se od 5 stavki, a ukupan skor se koristi kao pokazatelj *Opšteg samopoštovanja*. Uz svaku stavku je data 5-stepena Likertova skala sa odgovorima od 1 - uopšte se ne slažem do 5 - u potpunosti se slažem.

Poređenja su pokazala da ne postoji razlika između eksperimentalne i kontrolne grupe po pitanju samopoštovanja u oba aspekta, kao i generalno (Slika 22). Drugim rečima, samopoštovanje je ostalo na visokom nivou za obe grupe. Ovo nije iznenađujuće, jer nije bilo očekivano da se kratkom intervencijom, kakva je izvršena u okviru projekta, promeni nivo samoprocene koji je duboko ukorenjen u nečijoj strukturi ličnosti.

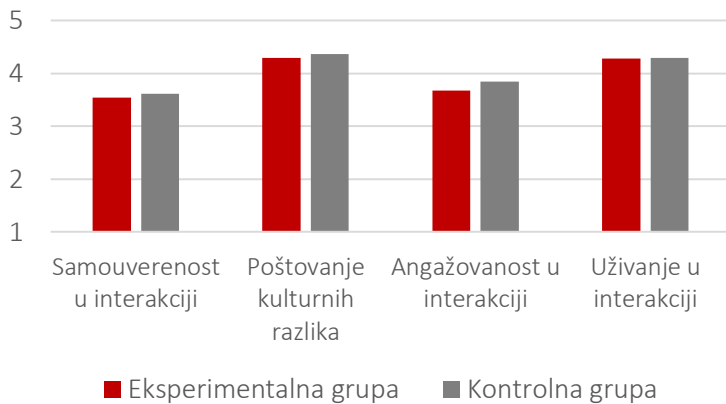

Slika 22. Skorovi na samopoštovanju

INTERKULTURALNA OSETLJIVOST

Interkulturalna osetljivost je procenjivana srpskom verzijom skraćene **skale interkulturalne osetljivosti (ISS)** (Petrović i sar., 2015). ISS skala se sastoji od 15 stavki i četiri subskale: 1) *Uživanje u interakciji* ima četiri stavke koje opisuju pozitivne ili negativne reakcije na komunikaciju sa ljudima različitih kultura (npr. *"Lako se uznemirim u interakciji sa ljudima iz različitih kultura"*), 2) *Angažovanost u interakciji* ima četiri stavke koje se odnose na osećanja ka ljudima iz drugih kultura (npr. *"Uživam u interakciji sa ljudima različitih kultura"*), 3) Subskala *Poštovanje za kulturne razlike* obuhvata četiri stavke koje opisuju toleranciju i poštovanje za ljude iz različitih kultura i njihova mišljenja (npr. *"Mislim da su ljudi iz drugih kultura uskih shvatanja"* – skala sa obrnutim bodovanjem), 4) *Samouverenost u interakciji* ima tri stavke kojima se meri sampouzdanje u interakciji sa ljudima iz različitih kultura (npr. *"Prilično sam samouveren u interakciji sa ljudima iz različitih kultura"*). Uz svaku stavku je data 5-stepena Likertova skala sa odgovorima od 1 - uopšte se ne slažem do 5 - u potpunosti se slažem.

Poređenje prosečnih skorova eksperimentalne i kontrolne grupe pokazalo je da nema promena između dve grupe ni u jednom aspektu interkulturalne osetljivosti (Slika 23). Ovi rezultati bi se najverovatnije mogli pripisati nedostatku povremenih iskustava i interakcija sa osobama iz različitih kultura, nečim za šta je sprovedeni program imao za cilj da stvori pogodno tlo i da potpomogne isto. Dalje, veoma visoki skorovi na poštovanju za kulturne razlike, kao i uživanje u interakciji zabeleženi tokom pre-testa ostavili su veoma malo mesta za unapređivanje ovih aspekata interkulturalne osetljivosti, čime je i ograničena mogućnost njihove detekcije.

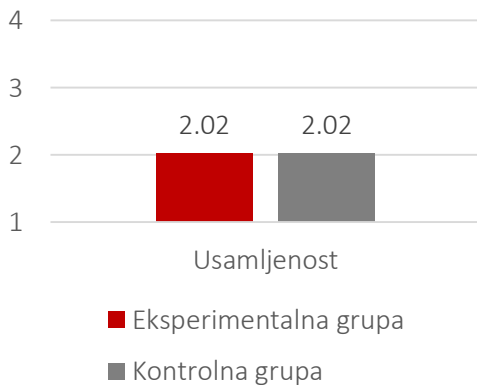
Slika 23. ISS skorovi

OSEĆANJE SAMOĆE I SOCIJALNA IZOLACIJA

Subjektivni osećaj samoće i osećaj socijalne izolacije su ocenjivani pomoću UCLA **Skale usamljenosti** (Russel, Peplau, & Cutrona, 1980). Skala se sastoji od 20 stavki (npr. "*Nedostaje mi društvo*"), uz koju je data 4-stepena Likertova skala sa odgovorima od 1 - nikada do 4 - često.

Generalno gledano, poređenje je pokazalo da učesnici iz eksperimentalne i kontrolne grupe pokazuju isti nivo usamljenosti i socijalne izolacije (Slika 24). Drugim rečima, oni koji su učestvovali u programi nisu pokazali smanjenje usamljenosti u poređenju sa onima koji nisu učestvovali u programu.

Ovi nalazi bi se možda mogli pripisati globalnoj pandemiji, čiji su efekti na neki način omeli potencijalne posledice eksperimentalnog tretmana.

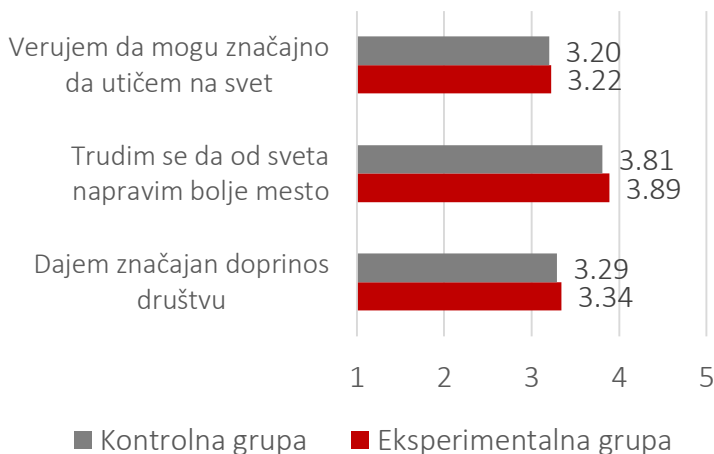

Slika 24. Skorovi samoće

LIČNO ZNAČENJE

Osećaj ličnog značenja je procenjivan pomoću **Profila ličnog značenja– PMP** (McDonald, Wong, & Gingras, 2012). Iz PMP skale je preuzeta subskala sa 3 stavke *Samoprevazilaženje*. Ona je iskorišćena za ocenjivanje interesa koji prevazilaze pojedinca, a tiču se značenja i svrhe života (npr. "Verujem da mogu da napravim razliku u svetu"). Uz svaku stavku je data 5-stepena skala sa odgovorima od 1 - uopšte se ne slažem do 5 - u potpunosti se slažem.

Kao što se može videti na Slici 25, rezultati su pokazali odsustvo efekta na indikatore Ličnog značenja koji bi se mogli pripisati sprovedenom programu.

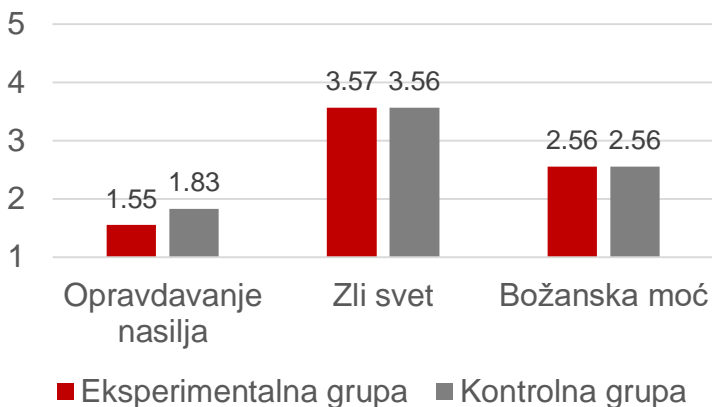
Slika 25. Skorovi ličnog značenja

EFEKTI NA RADIKALIZACIJU I EKSTREMIZAM

MILITANTNO-EKSTREMISTIČKI MENTALNI SKLOP

Militantno-ekstremistički mentalni sklop - MEM je ocenjivan pomoću revidirane MEM skale (Stankov, Knežević, Saucier, Radović, & Milovanović, 2018; Stankov, Saucier, & Knežević, 2010) koja se sastoji od 24 stavke koje mere uverenja tipična za militantno-ekstremistički mentalni sklop. Stavke na MEM skali su grupisane u sledeće subskale: 1) *Opravdavanje nasilja* (10 stavke) koje se odnose na prihvatanje, opravdavanje i zagovaranje upotrebe nasilja u određenim okolnostima kao što su osveta ili iskupljenje (npr. *"Oružana borba je jedini način da mladi spasu sebe i svoje društvo"*), 2) *Božanska moć* (8 stavki) kojima se procenjuje verovanje u raj i Boga, ulogu mučeništva i uživanje u zagrobnom životu (npr. *"U presudnom trenutku, božanska sila će pomoći našem narodu."*), i 3) *Zli svet* (6 stavki) koje se tiču uverenja da je nešto važno pogrešno sa svetom u kom živimo, da je moderni svet zao i jadan i da ide ka propasti (npr. *"Svet ide ka propasti."*). Uz svaku stavku je data 5-stepena Likertova skala od 1 - uopšte se ne slažem do 5 - u potpunosti se slažem.

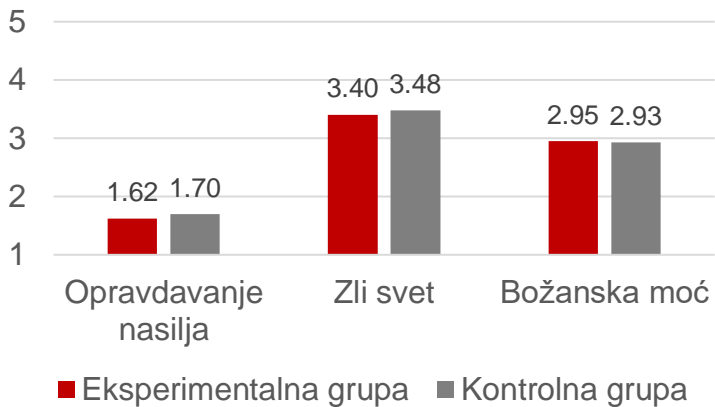
Poređenja između eksperimentalnih i kontrolnih grupa na uzorku iz Beograda su prikazana na Slici 26. Pokazalo se da je program primenjen na eksperimentalnoj grupi značajno smanjio ključne aspekte MEM - sklonost ka Opravdavanju nasilja samo u regionu Beograda (Slika 26). Rezultati su pokazali da prosečni skorovi između dve grupe na celom uzorku ostaju približno isti (Slika 27).

Slika 26. MEM skorovi na poduzorku iz Beograda

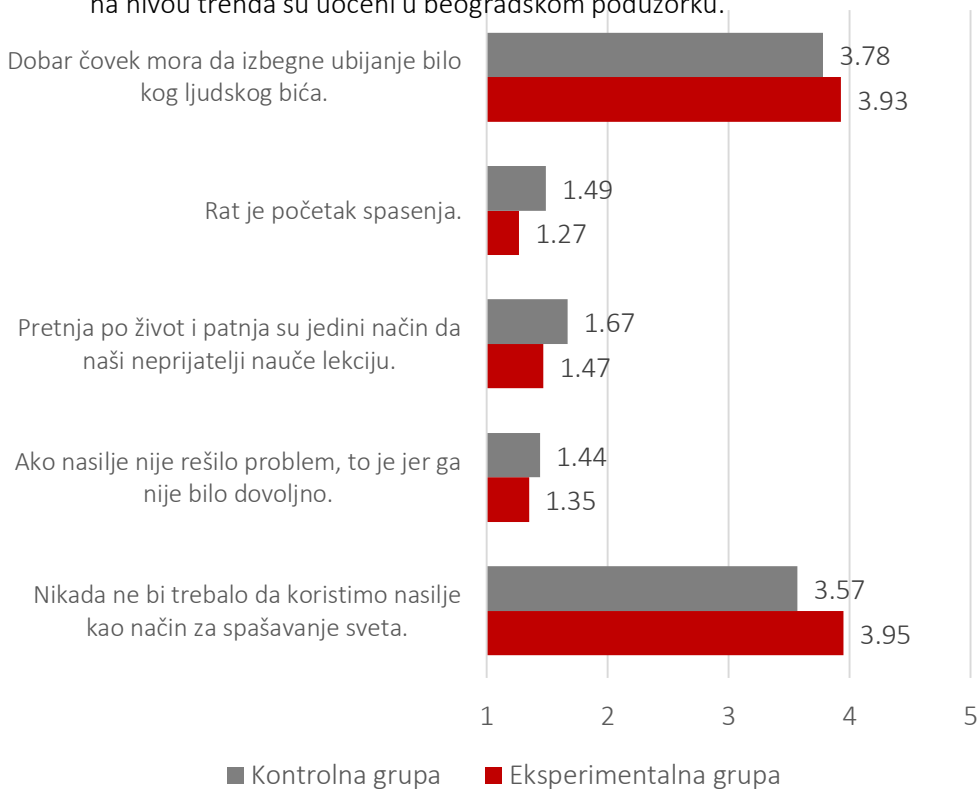
Ovaj nalaz ne bi trebalo shvatiti kao neučinkovitost programa u regionu Sandžaka. Naime, kao što je već pomenuto, nizak odziv učesnika u kontrolnoj grupi iz regiona Sandžaka značajno ograničava mogućnost zasebnog ispitivanja razlika za ovaj poduzorak i, kao što se vidi, može da dovede do ometajućeg efekta na celom uzorku tako što bi maskirao postojeće efekte. Pored toga, činjenica da su skorovi Opravdavanja nasilja početno bili viši u regionu Beograda, stvorilo je prostor za detektovanje potencijalnog unapređenja u ovom poduzorku u poređenju sa regionom Sandžaka.

Konačno, trebalo bi napomenuti da su skorovi Opravdavanja nasilja generalno ostali na niskom nivou.

Slika 27. MEM skorovi za ceo uzorak

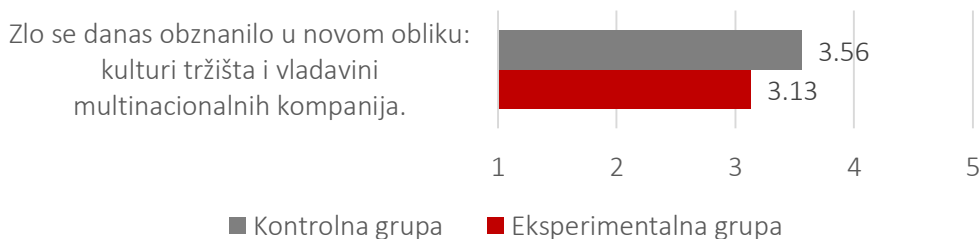
Na Slici 28 prikazano je poređenje prosečnih skorova na stavkama kod kojih su zabeleženi značajni efekti i trendovi na subskali Opravdavanje nasilja između eksperimentalne i kontrolne grupe. Rezultati su pokazali značajno smanjenje u prihvatanju izjave: *“Rat je početak spasenja”*, i opadanje na nivou trenda za izjavu: *“Ako nasilje ne rešava problem, to je zato što ga nije bilo dovoljno”*; *“Samo se patnjom i pretnjom smrću neprijatelj može naterati da shvati šta radi”*, i povećanje na nivou trenda u prihvatanju stavke: *“Nikada ne bi trebalo da koristimo nasilje kao način za spašavanje sveta.”* i *“Dobar čovek je dužan da izbegne ubijanje bilo kog ljudskog bića”*. Svi efekti na nivou trenda su uočeni u beogradskom poduzorku.

Slika 28. Stavke koje se odnose na Opravdavanje nasilja

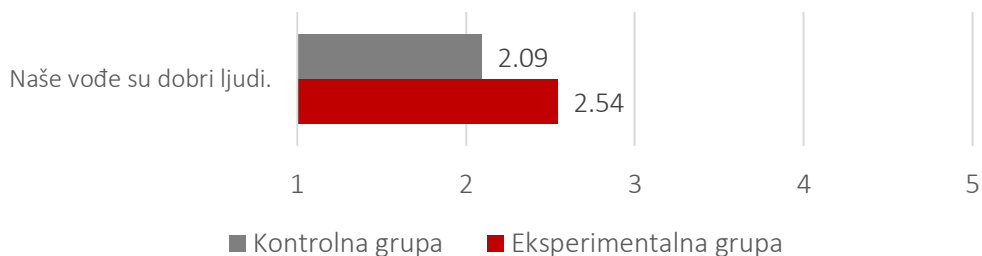
Pokazalo se da program nije učinkovit u smislu promene uverenja da je svet zao. Očekivano je da su ova uverenja duboko usađena u nečiji pogled na svet i samim tim na njih teško da može da utiče kratak program, kao ovaj koji je sproveden u okviru projekta. Slično tome, verovanje u Božansku moć je ostalo na istom nivou i u eksperimentalnoj i u kontrolnoj grupi. Imajući u vidu da je ovaj aspekt MEM pod najvećim uticajem religioznosti (videti rezultate inicijalne studije), ne bi trebalo očekivati da se ove sklonosti lako promene, pa ni sam program nije imao za cilj da se bavi tim aspektom ili da menja ovaj aspekt MEM. Dalje, Božanska moć ne bi trebalo da se smatra za klaster uverenja koja predisponiraju ekstremistička uverenja sama po sebi, jer su rezultati pokazali da nije pozitivno povezana sa tendencijom ka opravdavanju nasilja. Međutim, može se očekivati da kod lica koja su sklona opravdavanju nasilja visoki nivoi božanske moći mogu da podstaknu agresivne tendencije i dovedu do destruktivnog ponašanja.

Slika 29 prikazuje prosečan skor za jedinu značajnu razliku za izjavu: „Zlo se danas obznanilo u novom obliku: kulturi tržišta i vladavini multinacionalnih kompanija.“, za koju je uočeno smanjenje prihvatanja u eksperimentalnoj grupi u celom uzorku.

Slika 29. Stavke u okviru subskele Zao svet

Što se tiče stavki u okviru subskele Zao svet, rezultati su pokazali nepostojanje statistički značajnih razlika između eksperimentalne i kontrolne grupe (Slika 30). Jedina razlika na nivou trenda je pronađena za izjavu "Naše vođe su dobri ljudi" kod koje je uočen značajan porast u eksperimentalnoj grupi.

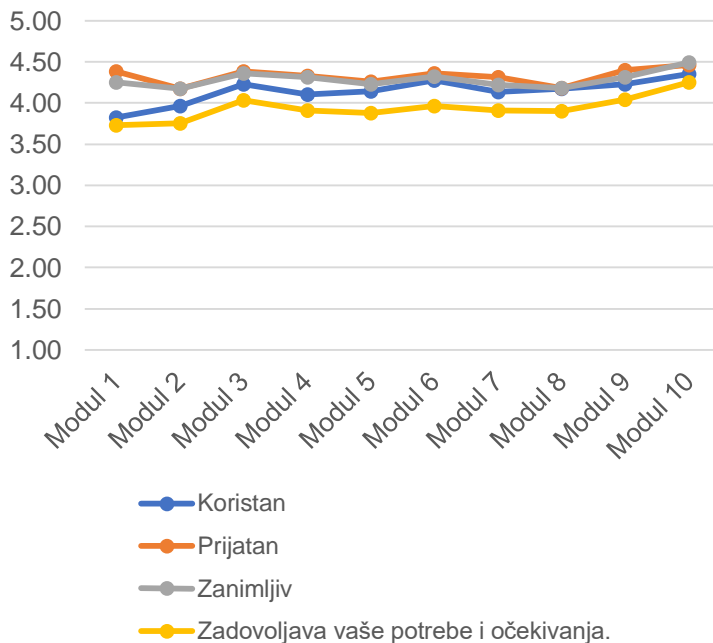

Slika 30. Stavke na subskali Božanska moć

OCENA BYRVE PROGRAMA

Da bi se ocenio BYRVE program, nakon svake radionice učenici su pitani da anonimno ocene u na skali od 1 do 5 (od 1 - nimalo do 5 - izuzetno) koliko svaku radionicu smatraju korisnom, prijatnom, interesantnom i koliko je zadovoljila njihove potrebe i očekivanja. Učesnici su podsticani da dele svoja mišljenja, komentare i povratne informacije o svim radionicama, kao i da kažu ukoliko su za nešto smatrali da je naročito korisno ili štetno.

Srednji skorovi sa ovih evaluacija koji su prikazani na Slici 31, pokazuju da su učesnici smatrali da su svi moduli programa korisni, prijatni, interesantni i u skladu sa njihovim potrebama i očekivanjima. Najbolje ocenjeni moduli su oni na temu identiteta, asertivne komunikacije, kulture, kulturoloških sličnosti i razlika i kulturološke svesti.

Slika 31. Ocene za sprovedene module

Kvalitativni podaci pokazuju da su učesnici smatrali radionice naročito korisnim zbog prilike za učenje novih veština koje bi se mogle primeniti za rešavanje različitih ličnih problema i problema sa vršnjačkom grupom (npr. *"Ovu vežbu možemo da koristimo kada se susrećemo sa svakodnevnim problemima sa prijateljima u školi"*). Pored toga, ukazali su da su im radionice pomogle tako što su naučili strategije koje mogu da koriste kako bi adekvatno odgovorili na vršnjački pritisak (npr. *"Naučili smo da se odbranimo od prijatelja kada pokušavaju da nas ubede da uradimo nešto što ne želimo da uradimo."*).

Na osnovu rezultata ocenjivanja programa može se zaključiti da učenici smatraju da je ceo BYRVE program koristan, prijatan, interesantan i prilagođen njihovim potrebama i očekivanjima.

ZAKLJUČAK

U cilju sprečavanja i prevencije radikalizacije i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji, osmišljeno je nekoliko komponenata u okviru projekta „*Mladi za promenu: Jačanje otpornosti mladih u Srbiji kroz angažovanje, liderstvo i razvoj njihovih kognitivnih i socioemocionalnih veština*“:

- ❖ Pre-test je sproveden kako bi se procenili radikalizacija i nasilni ekstremizam i stekle informacije o faktorima zaštite i rizika. Rezultati inicijalne studije su pokazali da adolescenti koji su izložni neprijateljskom školskom okruženju skloniji usamljenosti i orijentaciji ka socijalnoj dominaciji i da je veća verovatnoća da će opravdati i podržati upotrebu nasilja. Oni koji su rasli u disfunkcionalnim porodicama, koji su skloni socijalnoj dominaciji će pre videti svet kao zlo i bedno mesto. S druge strane, oni koji podržavaju autoritarnost, ali odbacuju socijalnu dominaciju su skloni da se oslanjaju na božansku moć (za više informacija videti <https://bit.ly/2ZyIVEH>). Pored omogućavanja boljeg razumevanja fenomena, rezultati inicijalne studije su korišćeni kao osnov za razvijanje programa zasnovanog na dokazima za sprečavanje radikalizacije i nasilnog ekstremizma.
- ❖ Da bi se sprečila radikalizacija i nasilni ekstremizam razvijen je program psihoedukativnih radionica „Jačanje otpornosti mladih ka radikalizaciji i nasilnom ekstremizmu“ (BYRVE), a na osnovu 1) dobrih praksi iz prethodnih programa, i 2) rezultata inicijalne studije. BYRVE program se sastoji od 10 modula koji obrađuju različite relevantne teme (tj. identitet, komunikacija, diskriminacija, tolerancija, kulturni diverzitet, itd. Za više informacija videti <https://bit.ly/3h2fy2a>). Učinkovitost programa je procenjena na osnovu metodologije pre-test - post-test, tako što je upoređena eksperimentalna (tj. grupa koja je učestvovala u programu psihoedukativnih radionica) i kontrolna grupa (koja nije dobila nikakav tretman).

U nastavku su prikazani rezultati BYRVE programa.

- Rezultati u uzorku srednjoškolaca iz Beograda pokazali su značajno smanjenje ključnog faktora Militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa - Opravdavanje nasilja. Nisu pronađene nikakve značajne razlike između subskala Zli svet i Božanska moć. Ovi rezultati nisu iznenađujući jer su oba faktora duboko usađena u nečiji pogled na svet i nije verovatno očekivati da će se lako promeniti tokom kratkog psihoedukativnog programa. Tačnije, Božanska moć i Zli stav su pretežno determinisani nečijom ranom socijalizacijom i iskustvima. Naime, kao što pokazuju rezultati inicijalne studije, Božanska moć je pre svega ukorenjena u nečijim religioznim uverenjima, dok se stavovi Zao svet najvećim delom mogu razumeti kao posledica loših iskustava iz detinjstva. Dalje, treba napomenuti da se Božanska moć ne smatra prediktorom ekstremističkih uverenja i postupaka sama po sebi, naime, ona može samo da pojača agresivno ponašanja kada već postoje tendencije ka Opravdavanju nasilja. Na kraju, rezultati su pokazali smanjenje na nivou trenda u desničarskoj autoritarnosti eksperimentalne grupe u poređenju sa kontrolnom grupom.
- Povećanje na nivou trenda u pogledu međugrupnih kontakta sa Bosancima i Hrvatima u školskom kontekstu i povećanje u učestalosti kontakta u slobodno vreme sa grupom Hrvata je uočene kod beogradskih srednjoškolaca. Što se tiče prihvatanja različitih grupa, povećanje u prihvatanju Bošnjaka i Hrvata kao komšija je uočene u eksperimentalnoj grupi, povećanje na nivou trenda u prihvatanju Albanaca kao komšija je utvrđen u regionu Beograda. Takođe, povećanje na nivou trenda u prihvatanju članova različitih etničkih grupa za ljubavnog partnera, a naročito Bošnjaka i Albanaca, je uočeno regionu Beograda.

Izostanak značajnih promena drugih mera koje su procenjivane u ovom istraživanju bi mogao da se pripíše različitim faktorima. Pre svega, psihološke osobine, kao što su samopoštovanja i samopoimanje su duboko usađene u ličnost pojedinca i za njihovo menjanje je potrebno više vremena i više individualni pristup.

Pored toga, skorovi na pojedinim upitnicima i merama su već bili visoki (npr. egalitarizam) prilikom početne procene, pa nije bilo previše prostora za napredovanje. Što se tiče usamljenost, izostajanje napretka se može sa sigurnošću pripisati globalnoj pandemiji CoVID-19, koja je započela neposredno pre početka i trajala sve vreme post-testa, gde je najveći broj ljudi bio preplavljen osećanjima izolacije i usamljenosti. Dalje, ograničenje kretanja i smanjenje socijalnih kontakata koji su uvedeni tokom pandemije su sigurno značajno ograničili potencijalne kontakte sa ljudima različite etničke pripadnosti koji bi mogli da dovedu do vežbanja novousvojenih stavova i njihovog jačanja. U skladu sa tim, nedostatak iskustva i interakcije sa različitim etničkim grupama je verovatno doveo do toga da nema unapređenja na određenim aspektima skale interkulturalne osetljivosti, ali treba naglasiti da su skorovi sa pre-testa na određenim aspektima skale bili veoma visoki, tako da je ostalo veoma malo prostora za napredovanje.

Na kraju, prema rezultatima istraživanja i naučenim lekcijama, glavne preporuke za korekciju i unapređenje BYRVE programa bi bile ostavljanje više vremena za obradu pojedinih tema, kako u smislu trajanja pojedinačne radionice, tako i u pogledu broja časova potrebnih za svaki modul.

Može se zaključiti da je finalna studija pružila vredne uvide u radikalizaciju i nasilni ekstremizam kod mladih u Srbiji, kao i u faktore rizika i zaštite, koji su važni kako za razumevanje ovog fenomena, tako i za razvijanje programa zasnovanih na podacima za prevenciju radikalizacije i nasilnog ekstremizma. Pored toga, razvijeni psihoedukativni program BYRVE se pokazao kao učinkovit u sprečavanju raznih aspekata koji su relevantni za radikalizaciju i nasilni ekstremizam i ocenjen je od strane učenika kao prijatan, zanimljiv, prilagođen njihovim potrebama i očekivanjima, kao i naročito koristan je pruža šansu za učenje novih veština koje mogu biti primenjene za rešavanje različitih ličnih problema ili problema sa vršnjačkom grupom.

REFERENCE

- Altemeyer, B. (1981). *Right-wing authoritarianism*. Winnipeg: University of Manitoba Press.
- Biro, M., Mihić, V., Milin, P., & Logar, S. (2002). Did socio-political changes in Serbia changed the level of Authoritarianism and Ethnocentrism of citizens. *Pshihologija*, 35, 37-47.
- Bonnell, J., Copestake, P., Kerr, D., Passy, R., Reed, C., Salter, R., ... & Sheikh, S. (2011). Teaching approaches that help to build resilience to extremism among young people. *Department for Education (DFE): Research Report DFE-RR119*.
- Borum, R. (2011). Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories. *Journal of Strategic Security*, 4, 7-36. <http://dx.doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.1>
- CeSID. (2016). *Survey of the drivers of youth radicalism and violent extremism in Serbia*. Belgrade: CeSID.
- Dandurand, Y. (2015). Social Inclusion Programs for Youth and the Prevention of Violent Extremism. *Countering Radicalization and Violent Extremism Among Youth to Prevent Terrorism*. 118, 23-36. doi:10.3233/978-1-61499-470-1-23
- Dorđević, J. M. (2015). The role of contact in reducing social distance of youth from the Balkans towards minority groups. *Primenjena psihologija*, 8, 415-432.
- Ellis, B. H., & Abdi, S. (2017). Building Community Resilience to Violent Extremism Through Genuine Partnerships. *American Psychologist*, 72, 289-300. <http://dx.doi.org/10.1037/amp0000065>
- Hogg, M. A. (2014). From Uncertainty to Extremism: Social Categorization and Identity Processes. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 338-342. doi:10.1177/0963721414540168
- Marret, J. L., Feddes, A. R., Mann, L., Doosje, B., & Griffioen-Young, H. (2013). An overview of the SAFIRE project: a scientific approach to finding indicators and responses to radicalisation. *Journal Exit-Deutschland. Zeitschrift für Deradikalisierung und demokratische Kultur*, 2, 123-148.
- McCauley, C., & Moskaleiko, S. (2008). Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20, 415-433. <https://doi.org/10.1080/09546550802073367>
- McDonald, M. J., Wong, P. T. P., & Gingras, D. T. (2012). Meaning-in-Life Measures and Development of a Brief Version of the Personal Meaning Profile. In P. T. P. Wong (Ed.), *The human quest for meaning: Theories, research, and applications*. 2nd Edition (pp. 357-382). New York: Routledge.
- OSCE (2017). Countering Violent Extremism and Radicalisation that Lead to Terrorism: Ideas, Recommendations, and Good Practices from the OSCE Region. *International Centre for the Study of Radicalisation (ICSR)*. King's College London

- Petrović, P., & Stakić, I. (2018). *Western Balkans Extremist Research Forum- Serbia Report*. British Council.
- Petrović, D., Starčević, J., Chen, C. M., & Komnenić, D. (2015). Intercultural Sensitivity Scale: Proposal for Modified Serbian Version. *Psihologija*, *48*, 199-212. doi:10.2298/PSI1503199P
- Pratto, F., James S., Lisa M. S., & Bertram F. M. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology* *67*, 741-763. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.67.4.741>
- Radicalization Awareness Network. (2019) *Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism. Training for first-line practitioners*.
- Rosenberg, M. (1979). *Conceiving the Self*. New York: Basic Books.
- Russel, D., Peplau, L. A., & Cutrona, C. E. (1980). The Revised UCLA Loneliness Scale: Concurrent and Discriminant Validity Evidence. *Journal of Personal and Social Psychology*, *39*, 472-480.
- Silke, A. (2008). Holy Warriors; Exploring the psychological processes of Jihadi radicalization, *European Journal of Criminology*, *5*, 99-123.
- Sklad, M., Park, E. (2016). *Educating for Safe and Democratic Societies: The Instructor's Handbook for the Civic and Social Competences Curriculum for Adolescents UCARE*. de Drvkkery.
- Stankov, L., Knežević, G., Saucier, G., Radović, B., & Milovanović, B. (2018). Militant Extremist Mindset and the Assessment of Radicalization in General Population. *Journal of Individual Differences*, *39*, 88-98. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000253>
- Stankov, L., Saucier, G., & Knežević, G. (2010). Militant Extremist Mind-Set: Proviolence, Vile World, and Divine Power, *Psychological assessment*, *22*, 70–86. <https://doi.org/10.1037/a0016925>
- Todosijević, B. (2013). Socijalni, psihološki i ideološki koreni nacionalističkih stavova u Srbiji. *Psihologija*, *46*, 279-297. doi:10.2298/PSI130411005T
- Young, H. F., Zwenk, F., & Rooze, M. (2013). A review of the literature on radicalisation; and what it means for TERRA. *TERRA*, *May*.
- Wilkox, C., Sigelman, L., & Cook, E. (1989). Some Like It Hot: Individual Differences in Responses to Group Feeling Thermometers. *The Public Opinion Quarterly*, *53*, 246-257.
- Žeželj, I., Milošević-Dorđević, J., Van Niekerk, J., & Pavlović, Z. (2019). How to address the caveat of avoiding direct contact: Reducing prejudice towards gay and lesbian people in five Balkan countries. *The Journal of social psychology*, 1-14. doi:10.1080/00224545.2019.1611531

Hedayah
countering violent extremism